

тивних) це йому не вдалося здійснити. Проте погляди І. Франка залишаються важливими для розуміння всієї багатогранності взаємостосунків між чоловіками і жінками в українському суспільстві і, на наш погляд, потребують ширшого залучення у науково-дослідний простір.

1. Багренець А. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Л., 1956. 2. Гендерний розвиток у суспільстві: конспект лекцій. – К., 2005. 3. Говорун Т. Соціалізація статі та сексуальності. – Тернопіль, 2001. 4. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія. – К., 2004. 5. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. 6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. 7. Гундорова Т. Франко не каменяр. – К., 2006. 8. Денисюк І. Невичерпність атома. – Л., 2001. 9. Долгов В. Любовь, сексуальность и половая мораль в Древней Руси XI–XII веков // СОЦИУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. 10. Книш І. Франко І. та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. 11. Колпінз Р. Кратний социологический словарь. – М., 1999. – Т. 1. 12. Космеда Т. Комунікативна компетенція І. Франка: Міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Л., 2006.

13. Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу // Українки в історії. – К., 2004. 14. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег; Мюнхен, 1969. 15. Рибак О.З. І. Франко і проблеми жіночого руху в Австро-Угорщині // Іван Франко і світова культура : Мат. міжнар. симпозиуму. Львів, 11–15 вересня, 1986. – К., 1990. – Кн. 1. 16. Рибак О.З. Роль І. Франка в утвердженні демократичних засад жіночого руху в Галичині // Українське літературознавство. – 1986. – Вип. 46. 17. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття. – О., 1998. 18. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В.І. Кречотня. – К., 1992. 19. Українські гуманісти епохи Відродження : Антологія : У 2 ч. – К., 1995. – Ч. I. 20. Феминологія. – Х., 2002. 21. Франко І.Я. Сочинения : В 10 т. / Пер. с укр. вступ. стаття М. Пархоменко. – М., 1956. 22. Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956. 23. Франко І. Зібрання творів : У 50 т. – К., 1986. – Т. 46–50. 24. Франко І.Я. Вибрані твори / І. Денисюк та ін. – К., 2006. 25. Франко І.Я. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання у 50-ти томах / Упоряд. З.Т. Франко, М.Г. Василенко. – Л., 2002. 26. Франко І.Я. Твори : У 20 т. / Корнійчук О.Є. та ін. – К., 1950–1956.

Надійшла до редколегії 02.02.06

Г. Маруза, асп.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Досліджено воєнну творчість О. Довженка, особливу увагу приділено творам у галузі кіномистецтва.
The article deals with the O. Dovzhenko's activity during the World War II, particular his cinema works.*

Іменем Олександра Довженка було названо кінотеатри, кіностудії, вулиці, школи, однак радянська влада зробили з нього людину, подібну до гвинтика, що творила на славу комунізму і в руслі партійної пропаганди. У радянській історіографії творчість Довженка під час війни та трагічні для нього наслідки традиційно не розглядалася. Сьогодні він є відкритим для України – його роздуми, погляди та твори допомагають осмислити складність та протиріччя культурної, воєнної і політичної дійсності воєнних років.

Вивчення творчості О. Довженка залишалося актуальним протягом періоду від смерті митця до сьогодення. Численні спогади, статті, рецензії, монографії вітчизняних та зарубіжних авторів складають окремий розділ в історії кіномистецтва – довженкознавство. Ряд довженкознавців створили монографії про життєвий і творчий шлях митця, окремі роботи, погляди та принципи творчості О. Довженка. Серед них – Р. Юренев [28], І. Рачук [19], Д. Шлапак [27], Ю. Барабаш [2], І. Корнієнко [9], С. Коба [8], І. Кошелівець [13], Р. Соболев [24], О. Поляруш [18], О. Бабишкін [1], О. Мар'ямов [15], М. Куценко [14] та ін. Однак за соціалістичної дійсності творчість Олександра Петровича розглядалася однобічно, як ідеологічно спрямована, багато з творчого доробку періоду війни було приховано або змінено при опублікуванні. Останніми роками з'явилися наукові неупереджені дослідження В. Гребньової [3; 4], Р. Корогодського [10], Н. Медвідь [16], С. Касянової [7], В. Фащенко [26].

Творчий доробок Довженка періоду війни сьогодні є доступним: повністю опубліковані його кіноповість "Україна в огні", "Щоденник", статті, виступи, оповідання; відкриті архіви.

Метою даної статті є висвітлення головної проблематики творчості О. Довженка в роки Другої світової війни.

На початку Другої світової війни О. Довженко був призначений художнім керівником Київської кіностудії, але пішов працювати на студію кінохроніки – події сьогодення притягували його. Наприкінці вересня 1939 р. режисер виїхав до Західної України для створення художньо-документальної стрічки про "визвольний похід" Червоної армії. Олександр Петрович взявся за роботу над фільмом з великим ентузіазмом, адже була можливість назавжди зафіксувати радість возз'єднання українців Західної і Східної України. Він хотів показати, як полтавський хлопець у солдатській шинелі зустрічаєть-

ся з галицькою селянкою, що ще вчора працювала на поміщика, тобто, мав на меті розкрити глибокий історичний зміст об'єднання двох частин одного народу [15, с. 289]. Виявилось, що оператори не скористалися порадами Олександра Петровича: під впливом пошуку помпезності і парадності зображення подій тема долі окремої людини не знайшла місця у кінострічці. О. Довженко зрозумів марноту зусиль, коли можновладці від нього чекають фільму за стандартом – парадного, поверхового, далекого від початкової ідеї, та втратив інтерес до картини. Фільм називався "Визволення" і вийшов на екран у кінці липня 1940 р.

У липні 1940 р. Олександр Петрович повернувся до Москви із сподіваннями взятися за створення фільму "Тарас Бульба" за гоголівською повістю, до якого вже накопилися нариси за декілька років. На весну 1941 р. робота над сценарієм була закінчена. Однак війна змінила плани щодо зйомок.

О. Довженко першого ж дня війни попросився в партійному комітеті дозволу поїхати на фронт, бо не міг залишитися осторонь боротьби. Зазнавши відмови через стан здоров'я, разом із Київською кіностудією він виїхав в евакуацію спершу до Уфи, а потім – до Ашхабаду. На фронт потрапив пізніше – у лютому 1942 р., і тоді був зарахований співробітником газети Південно-Західного фронту "Красная Армия" [6, с. 511]. За іншими даними О. Довженко вже в серпні 1941 р. був на фронті з кореспондентським квитком [15, с. 296].

Перша його стаття як фронтового публіциста з'явилася 23 і 24 червня 1941 р. в обласних і центральних газетах України під назвою "До зброї!". Він писав: "... Сьогодні Гітлер своїм злочинним нападом почав проти нас війну. Сьогодні Радянський уряд відповів оголошенням священної війни проти Гітлера і його розбійників. В нинішню ніч змінився світ... До зброї, Радянська Україно! Вилітайте, Бульбенки, Богуни, Щорси, Боженки – один від одного кращий, один від одного славніший" [14, с. 154]. Так розпочався перший плідний етап творчості Довженка воєнного періоду (1941–1943). Статті "Душа народу не подолана!", "Нічим нас не візьмеш", "Лист до льотчика-бомбардувальника", "Я бачу перемогу", "В грізний час" "Батьківщина наказує!", "Звеличимо Радянську землю перемогою!" [21] сповнені гніву проти німецьких загарбників, патріотичних закликів, героїчних компонентів, як і виступи на радіо "Слово молоді" або "Лист на

Україну" [22], виступи на антифашистських мітингах [23]. Статті, нариси, оповідання, художні твори, опубліковані в цей час і високо оцінені критикою, принесли йому широке визнання. Окрім цього, О. Довженко пише "Щоденника", куди занотує свої роздуми, факти героїзму радянських воїнів, те, що вразило його душу. Відображаючи факти воєнного становища на українському матеріалі, О. Довженко першим у вітчизняній літературі показав оголену правду не лише воєнної дійсності, а й життя країни в цілому. З перших її днів письменник писав про численні поразки радянських військ на початку війни, показав воєнні колізії. Рядова людина стала для нього призмою, через яку митець осмислював трагічну долю свого народу. Особливість його підходу до відображення війни – у загостренні уваги на найтрагічніших моментах реальності, однак підносячи людяність, гуманістичні цінності та ідеали. Це своєрідний, відмінний від тогочасної літератури підхід до відображення війни.

15 березня 1942 р. – цим числом датований початок записної книжки, у якій занотує випадки із фронтового життя, задуми сценаріїв, оповідань, статей, робить начерки майбутніх творів [14, с. 160]. У багатьох нотатках відчувається великий біль за поразки, переживання. Так, у 1942 р. Олександр Петрович занотував до "Щоденника": "Лист до авіатора напишу сьогодні увечері неодмінно. Він потрібен народу і мені, як надія, спів. Може, його видрукують листівкою і розкидають по всій Україні... Це заклик не піддаватися на німецьке обдурювання. Не радіти клаптикам земельним, бо інтереси наші ширші і цілі дальші". Невдовзі газети з його статтями потрапляли на окуповані території, де громадяни їх таємно читали, передавали з рук у руки, зміцнюючи тим самим віру у перемогу [17, с. 178–179]. Глибоким патріотизмом сповнені оповідання "Ніч перед боєм", "Стий, смерть, зупинись!", "Незабутнє", "Україна в огні" – про злодіяння фашистських окупантів на українській землі, "На колючому дроті", "Воля до життя", "Перемога", "Мати" – про подвиг матері, яка ціною свого життя переховувала двох льотчиків-росіян і багато інших. Вони відбивають внутрішні переживання письменника і протиріччя воєнної дійсності, гуманістичні принципи О. Довженка, спрямовані на утвердження духовних сил народу, гідності людини, оптимізму, віри. Авторські роздуми над випробуваннями свого народу в оповіданні "Відступник", про подвиг і велич українця у битві з ворогом і власною смертю в оповіданнях "Стий, смерть, зупинись!" та "Воля до життя", про долю української жінки-матері в оповіданні "Мати" розкривають ідейний задум творів та допомагають психологічно осмислити вітчизняну історію. О. Довженко також писав до солдат німецької армії. Так, надрукована листівка "Лист до вора – офіцера німецької армії" українською, російською та німецькою мовами, що була наче перепусткою всім, хто здавався в полон Червоній Армії [20].

У літку 1942 р. митець розпочав написання кіноповісті "Україна в огні", яку завершив через рік, у серпні. З лютого 1943 р. О. Довженко назначений спеціальним кореспондентом "Известий" у звільнених районах України. 2 квітня став членом Надзвичайної Комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. У 1943 р. письменник взяв участь у наступі радянських військ, визволенні України, рвався на передові позиції, де спостерігав всю жакливу панораму війни і продовжував занотувати у записник свої враження, перебуває від обстрілом [17, с. 181–182].

Свій біль за народ, возвеличення його подвигу, гнів до фашизму О. Довженко відтворив у кіноповісті "Україна в огні". І тут митець був вірний своїм принципам: писати правду, писати про народ. Кіноповість охоплює найтяжчий, найтрагічніший період Великої Вітчизняної

війни – її початок, дні окупації, відступ. Сюжетною основою кіноповісті є доля численної родини Лавріна Запорожця. Типові обставини, типові характери – і розтерзане фашистами с. Тополівка дає читачеві уявлення про трагедію окупованої України. Гострою проблемою у повісті показана доля полонених, покалічених вояків, жінок, що потрапили до Німеччини, воєнні колізії, слабка обороноздатність, ставлення до полонених та насильно вивезених до Німеччини, суд над зрадниками Батьківщини тощо. Дійові особи кіноповісті є історичними виразниками епохи війни.

Навесні 1943 р. Олександр Петрович призначений кінорежисером Центральної студії кінохроніки – керівником групи кінорежисерів для зйомок воєнних дій і партизанського руху в Україні [6, с. 512]. У травні того ж року він розпочав зйомки в партизанських загонах для фільму "Битва за нашу Радянську Україну", який вийшов на екрани 25 жовтня 1943 р. і мав позитивний резонанс у суспільстві.

6 листопада 1943 р., коли був звільнений Київ, О. Довженко увійшов до міста разом з М. Бажаном та Ю. Яновським [15, с. 305]. Він записав до "Щоденника" картину столиці: "Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі міста, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повшала, розігнала в неволю. У нас немає майже вечних, обмаль митців..." [5, с. 46]. Тут по його серцю був завданий другий удар – смерть батька.

Наприкінці листопада 1943 р. О. Довженко повернувся з фронту до Москви щоб почати роботу над фільмом "Україна в огні". Кіносценарій, перекладений автором російською, як він робив з усіма кіноповістями, уже був у Сталіна. А 26 листопада О. Довженко занотував до "Щоденника", що повість "не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки. Що його робити, не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що вкрадено вразі і дрібні чиновники перелякуються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що "Україна в огні" – це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірик" [5, с. 45].

Чому заборонив Сталін кіноповість? 31 січня 1944 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу кіноповісті "Україна в огні", на яке О. Довженко був привезений у Кремль. На цьому засіданні твір був підданий критиці з боку Сталіна, він до сценарію й автора висунув важке політичне обвинувачення. У виступі Й. Сталін підбив підсумки:

"Кіноповість Довженка "Україна в огні" є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу" [25, с. 84].

"Ви націоналіст", – кинув Берія. "Так, – підтвердив Сталін і додав незрозуміле: – Ви образили Богдана Хмельницького і викривили дійсність". "Ви не показали головного", – прозоро натякав Берія. "Вас треба покарати!" – резюмував Сталін [17, с. 238].

"Україна в огні" не сподобалася Сталіну тому, що тут не було уславлення його культу. Навіть коли герой Кравчина каже бійцям: "За що б'ємося ми? Та за те, чому ціни немає – за нашу Україну, за Батьківщину радянську" – О. Довженко не поставив традиційне на той час "За Сталіна!".

Культ особи Сталіна завдав великого удару О. Довженкові, який він порівнював зі смертю. Однак і після того, як Олександр Петрович дізнався про заборону "України в огні" (5 грудня 1943), він ще впевненіше вирішив писати про український народ, а "ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів, що самою

присутністю своєю вже прикрашають твір" [5, с. 46]. О. Довженко не пристав на прославлення полководців та верхівки, він обрав маси, що найбільше втратили у війни.

Узимку 1944 р. О. Довженко почав писати новий твір – "Повість полум'яних літ" – надзвичайно цікаву, глибоко емоційну кіноопепо, до якої вніс усі враження та спостереження років війни. Досить широкою є проблематика цього твору. У ньому зображено і фронт, і підневільне життя на окупованих територіях України, і польовий шпиталь, і генералітет союзних армій, і форсування Дніпра. Письменник часто вдавався до зображення різних батальних сцен, описував жертви і втрати, особливо підкреслюючи, якою великою ціною було здобуто перемогу. Характерно, що ця кіноповість не повторювала "України в огні" – режисер шукав нові форми, авторські прийоми і ракурси. "Повість полум'яних літ" – один з кращих творів радянської літератури періоду Великої Вітчизняної війни. Однак поставити фільм О. Довженкові не вдалося: атмосфера підозри, недовіри і зневаги не сприяла екранізації. Керівництво кіностудії боялося Довженкового твору – це була знову повість про народ. І творцем перемоги були прості солдати, сержанти, офіцери, бойові генерали. І Сталіну знову не передбачалося жодного метра плівки [17, с. 240–248].

У дні війни О. Довженко активно звертався до жанру документального фільму. Бойові кінохроніки стали популярними з перших днів війни. Зокрема, кіномитці систематично випускали документальні "Бойові кінозбірники". За участю Ю. Солнцевої та письменника О. Авдєєнка О. Довженко створив два документальні фільми: "Битва за нашу Радянську Україну" та "Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель", де виступав також автором дикторського тексту. Улітку 1943 р. Олександр Петрович змонтував з документальних матеріалів фронтових кінооператорів фільм "Битва за нашу Радянську Україну". Фільм охоплював події від 1941 до початку 1943 рр., містив зйомки в усіх родах військ на фронті, у радянському тилу та партизанських загонах. До цієї стрічки також були включені кадри з довоєнного життя. У фільмі з'являлися живі свідки фашистського терору – знівчені жінки, діти, учені, які вийшли з окупованої території, зображувалися руїни Харкова. Є гнітючі кадри відступу наших військ, важких солдатських буднів, жорстоких ворожих бомбардувань міст і сіл... Спалені села, горе людей без домівки і рідних. О. Довженко не відійшов від правди і створив літопис всенародного лиха аби донести поколінням правду про війну.

"Битва..." завершується підходом радянських військ до Дніпра. Логічним продовженням картини є другий документальний фільм "Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель". Він знятий у світліших тонах: кадри наступального прориву військ весною 1944 р., визволення Кременчука, Умані, Львова. О. Довженко вмонтував у фільм кадри відбудови та праці на землі [17, с. 183–186].

Документальні фільми видатного митця знімали двадцять кращих операторів країни, серед них видатні майст-

ри українського документального кіно В. Орлянкін, К. Богдан, П. Касаткін та ін. [11, с. 3]. Обидва фільми з відображенням подій в Українській РСР були добре зустрінуті громадськістю, високо оцінені радянською пресою.

Олександр Петрович Довженко бачив війну власними очима, пройшов чимало її вогненними шляхами, чесно і правдиво зображував страждання народу, ратний подвиг солдата без прикрас. О. Довженко бачив і розумів, якою дорогою ціною діставалася перемога над фашизмом. Це мільйони загиблих військових і цивільних, тисячі трагедій, величезні матеріальні втрати. Запідозрити його у перекрученні історичної правди про війну, не вірити йому нема жодних підстав [12].

О. Довженко глибокою і правдивою оцінкою, виразним шевченківським націоналізмом, гуманізмом у своїй военній спадщині протистояв уніфікованій формі зображення війни. Оповідання показали драматизм історичної ситуації, психологію героїв; автор відтворив свої роздуми над смыслом життя, яке полягало в усвідомленні честі, гідності, захисті рідної землі й незалежності. Тема долі українського народу стала домінуючою у Довженка в творчості воєнного періоду.

Довженкова "Україна в огні" була першим проривом у заборонену для літератури і кіномистецтва зону. Олександр Петрович мав дивовижний дар правдивості. Він навчився декламувати "у ногу з часом", однак не вмів писати напівправди і хитрої неправди. Зроблені під його керівництвом документальні фільми сьогодні є правдивим відображенням та документом воєнної історії.

1. Бабишкін О. О. Довженко – публіцист. Літературно-критичний нарис. – К., 1989.
2. Барабаш Ю. Довженко. Некоторые вопросы эстетики и поэтики. – М., 1968.
3. Гребньова В.Т. Катарсис. Олександр Довженко і тоталітаризм. – Кіровоград, 1997.
4. Гребньова В.Т. Творчість Довженка періоду війни. Митець і тоталітаризм: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – О., 1996.
5. Довженко О. Вибрані твори / Передм. А. Гуляка. – К., 2004.
6. Довженко А. Собрание сочинений: В 4 т. – К., 1969. – Т. 4.
7. Касьянова С. Принципи і засоби художнього втілення концепції людини в кіноповістях "Звенигора", "Арсенал", "Земля", "Повість полум'яних літ", "Україна в огні" О. Довженка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1995.
8. Коба С. Олександр Довженко: життя і творчість. Літературний портрет. – К., 1979.
9. Корнієнко І. Олександр Довженко. – К., 1978.
10. Корогодський Р. Довженко в полоні: Розвідки та есеї про Майстра / В. Шевчук (упоряд.) – К., 2000.
11. Король В.Ю. Мистецтво у солдатській шинелі // Новини кіноекрана. – 1990. – № 6. – С. 3.
12. Косяненко В. Громадянськість О.П. Довженка у ставленні до війни та її наслідків // Вісті Сосниччини. – 2004. – 9 верес..
13. Кошелівець І. Олександр Довженко: спроба творчої біографії. – Б. м., 1980.
14. Куценко М. Сторінки життя і творчості Довженка. – К., 1975.
15. Марьямов А.М. Довженко. – М., 1968.
16. Медвідь Н.О. Засоби психологічного аналізу у творчості О. Довженка воєнного періоду // Наукові записки. Серія Літературознавство. – Х., 1998. – Вип. 7 (18).
17. Плячидна С.П. Олександр Довженко. Очерк творчества. – К., 1964.
18. Поляруш О. Олександр Довженко і фольклор. – К., 1988.
19. Рачук І. Поэтика Довженко. – М., 1964.
20. Російський державний архів літератури і мистецтва (РДАЛМ). – Ф. 2081, оп. 1, спр. 398.
21. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 393, 397, 399, 400, 401, 405, 406.
22. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 396.
23. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 404, 415.
24. Соболев Р. Олександр Довженко. – М., 1980.
25. Сталин И.В. Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженко "Украина в огне" / Вступ. ст. А. Латишева // Искусство кино. – 1990. – № 4. – С. 84–96.
26. Фащенко В. Кінооповідання і новели Олександра Довженка // Фащенко В.В. Вибрані статті. – К., 1998.
27. Шлапак Д. О. Довженко. Життя і творчість. – К., 1964.
28. Юрєєв Р. Олександр Довженко. – М., 1959.

Надійшла до редколегії 07.02.07

С. Павленко, канд. іст. наук

"ЩОДЕННИК" М. ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Досліджено джерельне значення "Щоденника" М. Грушевського для вивчення окремих аспектів історії архівної справи в Російській імперії наприкінці ХІХ ст.

It is investigated "The Diary" of M. Hrushevskyi as a source for study of the different aspect of the archival affairs in the Russian Empire at the end of the 19th century.

В умовах актуалізації історичних досліджень життя та діяльності видатного українського історика, організатора науки, громадського діяча М. Грушевського одним

із першочергових завдань постає більш ґрунтовне та всебічне вивчення його власноручних творів мемуаристичного характеру – епістолярій, щоденників, спогадів,

© С. Павленко, 2007